

Jan Chochorowski, Sergej Skoryj, Vladimir Grigor'ev, Jacek Rydzewski

Badania wykopaliskowe Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego – etap końcowy (sezon 1998)

Prowadzone od 1995 roku prace wykopaliskowe na scytyjskim cmentarzysku kurhanowym w Ryżanówce, rej. zwinogrodzki, obw. czerkaski koncentrowały się przede wszystkim na badaniach największego z istniejących tu obiektów – Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego. W ciągu trzech kolejnych sezonów rozwiązano najważniejsze problemy oceny kulturowo-historycznej tego kurhanu, tj. zweryfikowano XIX-wieczne, polskie badania tzw. bocznego grobowca (1995), przebadano centralny grobowiec (1996) i rozpoznano zasadnicze cechy konstrukcji nasypu (1997). Równocześnie realizowano inny punkt programu działalności Polsko-Ukraińskiej Ekspedycji Archeologicznej, a mianowicie: rozpoznanie pozostałych mogił z najbliższego otoczenia Kurhanu Wielkiego, zidentyfikowanych na sporządzonym przez G. Ossowskiego w 1887 roku planie i szkicu cmentarzyska (G. Ossowski 1888, fig. 2, tab. I). Stąd też w 1997 roku przebadano znajdujące się w sąsiedztwie Kurhanu Wielkiego (nr 4), kurhany nr 2 i 3 (zob.: J. Chochorowski, V. Grigor'ev, S. Skoryj 1996, s. 239–261; J. Chochorowski, S. Skoryj, V. Grigor'ev, J. Rydzewski 1997, s. 77–92 oraz 1998, s. 81–97). W efekcie, w sezonie badawczym 1998 roku, plan pracy Ekspedycji obejmował następujące zadania zamykające jej działalność terenową:

- odsłonięcie i przebadanie zachodniej połowy dookołnego rowu otaczającego pierwotnie Kurhan Wielki (nr 4);
- przebadanie ostatniego z sąsiadujących z Kurhanem Wielkim i jeszcze nierozpoznanego kurhanu nr 7;
- doprowadzenie do końca dzieła rekonstrukcji nasypu Kurhanu Wielkiego, podjętego w 1997 roku w celu przywrócenia pierwotnej formy krajobrazowi kulturowemu cmentarzyska¹.

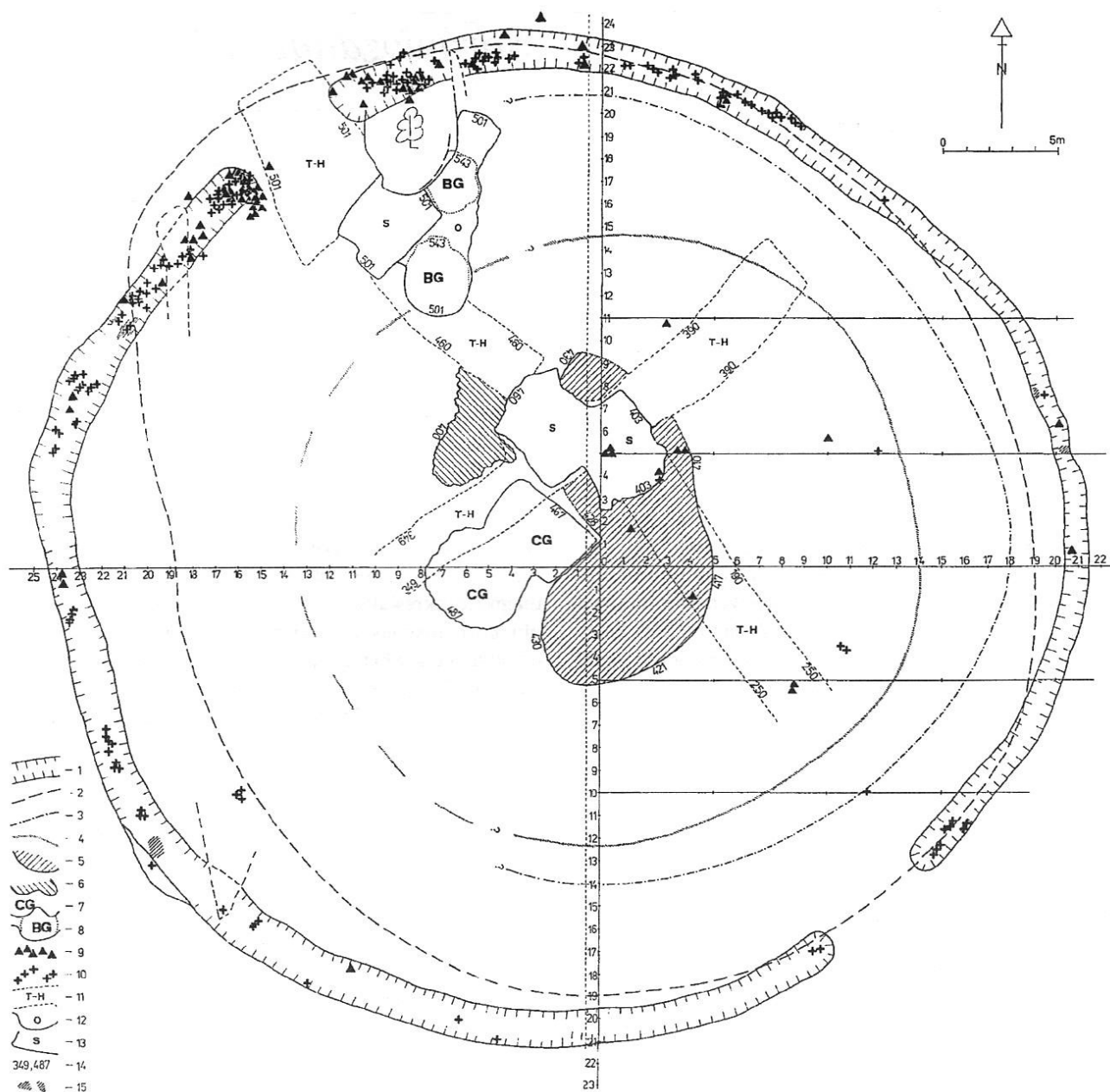
Przebadanie nierozpoznanego dotąd, zachodniego odcinka rowu otaczającego Kurhan Wielki a przede wszystkim uchwycenie jego przebiegu, ma kapitalne znaczenie dla cało-

ściowej analizy planigraficznej tego obiektu (J. Chochorowski, S. Skoryj, V. Grigor'ev, J. Rydzewski 1998, s. 89). Dopiero na tym etapie badań można było postawić ostateczną diagnozę, określającą (przez pryzmat stratygrafii i planigrafii obiektu) stosunek chronologiczny pomiędzy rowem, obydwoma pochówkami oraz poszczególnymi etapami budowy nasypu. Trzeba przyznać, że badania te przyniosły dość zaskakujące wyniki. Przede wszystkim okazało się, iż po zachodniej stronie kurhanu rów przebiega w odległości kilku (około 4 m) od krawędzi rozsuniętego już nasypu (ryc. 1)². Ponieważ po wschodniej stronie kurhanu zbieżność pomiędzy przebiegiem rowu a krawędzią rozsuniętego nasypu jest wyraźna, zjawisko to nie może być dziełem przypadku. Można bowiem odnieść wrażenie, że proces wznoszenia nasypu po tej stronie nie został dokończony. Przekroczenie linii rowu przez krawędź nasypu po północno-zachodniej stronie kurhanu, należy wiązać z jego wtórnym naruszeniem w trakcie prac wykopaliskowych przeprowadzonych tu przez J. Talko-Hrynczewicza w 1884 roku (G. Ossowski 1888, s. 4–6; J. Talko-Hrynczewicz 1913, s. 49–50; 1923, s. 181–184). Dowodzi tego zarys dość regularnego wykopu archeologicznego zidentyfikowanego w tym miejscu w 1995 i 1998 roku³. W tym właśnie rejonie uchwycono zresztą, zgodnie z oczekiwaniami (J. Chochorowski, S. Skoryj, V. Grigor'ev, J. Rydzewski 1998, s. 89), przerwę w linii rowu, czyli drugie z przejść do strefy wewnątrz kurhanowej. Jest ono usytuowane po północno-zachodniej stronie nasypu, dokładnie naprzeciw przejścia po południowo-wschodniej stronie kurhanu. Sam rów zatacza okrąg o średnicy 44/46 m, kreśląc figurę zbliżoną do koła, choć niezbyt regularną. Jego szerokość po stronie zachodniej, uchwycona na poziomie odsłonięcia, tj. na tle lessowego calca, wynosi średnio 2 m, a głębokość

² Mowa tu o krawędzi rozsuniętego już nasypu, której przebieg zarejestrowano w trakcie wykonywania w 1995 roku planu wysokościowego kurhanu (zob.: J. Chochorowski, V. Grigor'ev, S. Skoryj 1996, ryc. 7)

³ Chodzi tu o wykop wykonany przez tego badacza w miejscu odkrycia skupiska fragmentów z rozbitych amfor (amfory ?) greckich. Jak pisze G. Ossowski (1888, s. 6) sondaż przecinający nasyp na krzyż został w tym miejscu poszerzony i pogłębiony.

¹ Tak jak w poprzednim roku prace wykopaliskowe w sezonie „1998” finansowane były w pierwszym rzędzie przez Uniwersytet Jagielloński (34,8 % nakładów), następnie przez Fundację na Rzecz Nauki Polskiej w ramach programu SUBIN Nr 5/98 (32,9 %), Komitet Badań Naukowych (12,2 %), Muzeum Archeologiczne w Krakowie (11,9 %) i Polską Akademię Umiejętności (8,2 %).

Ryc. 1. Rozmieszczenie obiektów i wykopów archeologicznych pod nasypem Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego. 1 – zarys rowu otaczającego kurhan. 2 – zasięg nasypu przed rozpoczęciem badań w 1995 roku. 3 – zasięg dosypki dobudowanej do pierwotnego nasypu. 4 – pierwotny zasięg nasypu wzniesionego nad centralnym grobowcem. 5 – hałdy lessowe usypane w trakcie kopania szybu wejściowego i komory grobowej centralnego grobowca. 6 – hałda lessu wydobytego przy kopaniu grobu „giermka” w dnie szybu wejściowego. 7 – zarys szybu wejściowego i zapadiska komory grobowej centralnego grobowca. 8 – zarys szybu wejściowego i zapadiska komory grobowej bocznego grobowca. 9 – ceramika. 10 – kości zwierzęce. 11 – wykopy J. Talko-Hryniewicz. 12 – wykop G. Ossowskiego. 13 – sondaże D. Ja. Samokvasova. 14 – głębokość poziomu odsłonięcia liczona od reperu „0” umieszczonego na szczycie kurhanu. 15 – ślady ognisk

Abb. 1. Verteilung der Objekte und Grabungsschnitte unter der Aufschüttung des Großen Ryżanovka-Kurgans. 1 – Umriß des den Kurgan umfassenden Grabens. 2 – Verbreitung der Aufschüttung vor den Aufnahme der Ausgrabungen im Jahre 1995. 3 – Umfang der zu der primären Aufschüttung zugebauten „Zugabe”. 4 – ursprünglicher Umfang der Aufschüttung über der Zentralbestattung. 5 – bei der Aushebung des Eingangsschachtes und der Grabkammer der Zentralbestattung entstandene Lößhalden. 6 – bei der Aushebung des „Knappen-Grabes” im Boden des Eingangsschachtes entstandene Lößhalden. 7 – Umriß des Eingangsschachtes und des Einsturzes der Grabkammer der seitlichen Bestattung. 8 – Umriß des Eingangsschachtes und des Einsturzes der Grabkammer der seitlichen Bestattung. 9 – Keramik. 10 – Tierknochen. 11 – Grabungsschnitte von J. Talko-Hryniewicz. 12 – Grabungsschnitte von G. Ossowski. 13 – Sondagen von D. Ja. Samokvasov. 14 – Tiefe des freigelegten Niveaus, vom Punkt „0” auf der Kurganspitze an gerechnet. 15 – Spuren von Feuerstellen

Рис. 1. Расположение объектов и археологических раскопов под насыпью Большого Рыжановского кургана. 1 – очертания рва, окружающего курган. 2 – граница насыпи до начала исследований в 1995 году. 3 – граница досыпки к первичной насыпи. 4 – первичная граница насыпи, воздвигнутой над центральной гробницей. 5 – лессовые отвалы, образовавшиеся в ходе сооружения входной шахты и погребальной камеры центральной гробницы. 6 – лессовый отвал, образовавшийся при сооружении погребальной камеры „охранника” на дне входной шахты. 7 – очертания входной шахты и просевшей погребальной камеры центральной гробницы. 8 – очертания входной шахты и просевшей погребальной камеры боковой гробницы. 9 – керамика. 10 – кости животных. 11 – раскопы Ю. Талько-Гриневича. 12 – раскоп Г. Оссовского. 13 – шурфы Д. Я. Самоквасова. 14 – уровень глубины раскопов относительно вершины кургана. 15 – следы кострищ

waha się od 0,7 do 1,3 m. Uzyskane informacje pozwalają stwierdzić, że jego pierwotna szerokość (liczona na poziomie kopanej powierzchni terenu) mogła wynosić nawet 3 m, a głębokość sięgać 1,5 m.

Uchwycenie przebiegu zachodniego odcinka rowu pozwoliło wreszcie rozwiązać ostatecznie problem lokalizacji centralnego grobowca w obrębie kręgu zatoczonego przez rów. Ma to zasadnicze znaczenie dla odtworzenia przebiegu prac nad urządzeniem całego zespołu grobowego, a także istotny podtekst chronologiczny, rzutujący na ustalenie względnej chronologii poszczególnych zabiegów i powstałych w ich wyniku obiektów grobowych. Okazało się, że jeśli przyjąć za punkt odniesienia szyb wejściowy centralnego grobowca (jako obiekt widoczny na powierzchni gruntu o momencie powstawania podstawowych elementów architektury grobowej), to znajduje się on niemal dokładnie pośrodku kręgu zatoczonego przez rów. Potwierdza to jednoznacznie hipotezę, iż obydwa założenia (tj. centralny grobowiec i rów) powstawały równocześnie jako zasadnicze elementy struktury architektonicznej zespołu grobowego. Symboliczną funkcję rowu określała zapewne chęć oddzielenia strefy „sacrum” najbliższego otoczenia grobowca władcy od strefy „profanum” pozostałej części cmentarzyska, do której prowadziły jedynie dwa przejścia – od strony południowo-wschodniej i północno-zachodniej. Przypuszczenie to potwierdzają fakty wskazujące na podobne warunki pogodowe (deszcze), jakie panowały w trakcie końcowych robót przy dźgnięciu podziemnej komory grobowej centralnego grobowca (pokrywa błotna na powierzchni hałdy wydobytego z podziemia lessu) oraz po wykopaniu dookoła rowu (przewarstwienia mułków podeszczowych na dnie wypełniska) (zob. też: J. Chochorowski, S. Skoryj, V. Grigor'ev, J. Rydzewski 1998, s. 86, 89).

Wprawdzie brak jest pełnych danych dotyczących przebiegu krawędzi starszej części nasypu kurhanu wzniesionej nad centralnym grobowcem (zwłaszcza po stronie zachodniej – ryc. 1), ale wszystko wskazuje na to, iż punktem odniesienia wyznaczającym centrum konstrukcji był tu nie sam szyb wejściowy, ale szyb wraz z otaczającą go od strony północno-wschodniej hałdą lessowego urobku. Podkreśla to symboliczną jedność całego zespołu architektonicznego składającego się z ziemnych pomieszczeń grobowych i specjalnie, półksiężycowato uformowanej hałdy wydobytego przy ich kopaniu, lessowego urobku⁴. Z drugiej jednak strony zjawisko to miało, jak się wydaje, wymiar praktyczny. Trzon starszej części nasypu wzniesionej po złożeniu centralnego pochówka miał formę dookoła wału zbudowanego z darniowych pakietów, od strony północno-wschodniej wspartego

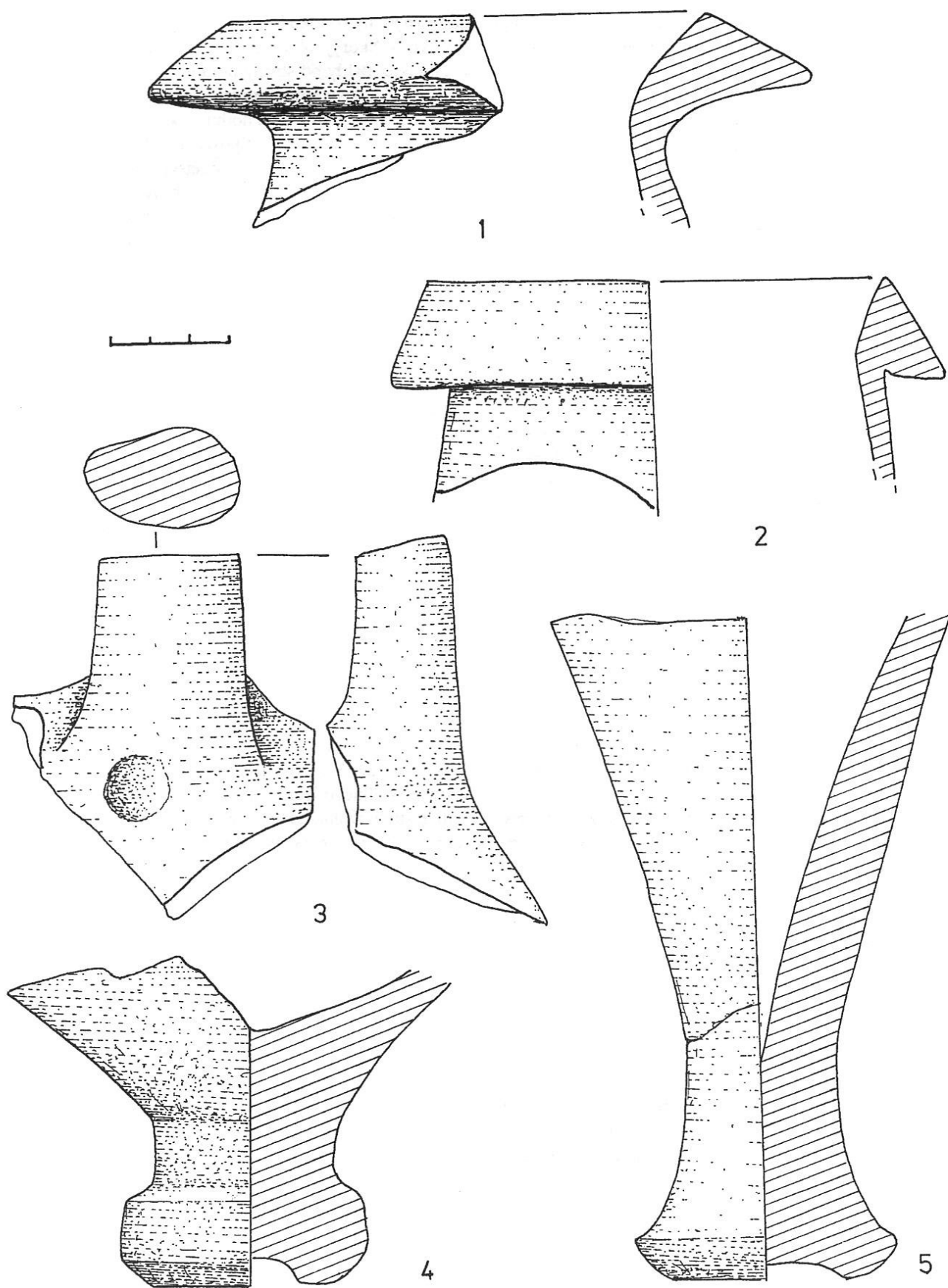
na zewnętrznym stoku lessowej hałdy (porównaj: J. Chochorowski, S. Skoryj, V. Grigor'ev, J. Rydzewski 1998, s. 86). Brak takiej hałdy od strony południowo-zachodniej wymuszał poniekąd usytuowanie podstawy darniowego wału w sąsiedztwie południowo-zachodniej krawędzi „zasypanego” już szybu wejściowego⁵. Spowodowało to automatycznie przesunięcie się centrum całego nasypu w stronę wschodnią i południowo-wschodnią, tj. w kierunku gdzie hałda lessu była najszerza i najwyższa. Potwierdzają to obserwacje (analiza nachylenia stoków) wskazujące, że wierzchołek starszej części nasypu był przesunięty nieco ku południowi w stosunku do centrum całego założenia (J. Chochorowski, S. Skoryj, V. Grigor'ev, J. Rydzewski 1998, ryc. 4–5). To też było przyczyną silniejszego rozsuwania się kurhanu na stronę południową i południowo-wschodnią niż na północną, na co wskazuje wyraźnie zarys nasypu zarejestrowany w 1995 roku (ryc. 1). W efekcie pas terenu pomiędzy krawędzią starszego nasypu wzniesionego nad centralnym grobowcem, a otaczającym go rowem był wyraźnie szerszy po stronie zachodniej i północno-zachodniej (7/8 m) niż po stronie wschodniej i południowo-wschodniej (5/6 m).

Zastanawiający jest fakt pozostawienia stosunkowo szerokiego pasa terenu pomiędzy krawędzią starszej części nasypu kurhanu o średnicy około 27 m, a otaczającym go rowem tworzącym krąg o średnicy 44/46 m. Nie mogła to być raczej końcowa forma zespołu grobowego. Świadczą o tym znane do dziś, dobrze zachowane (z widocznym rowem) kurhany scytyjskie (np.: Oguz – Ju.V. Boltrik, E. E. Fialko 1991, ryc. 1, czy niebadane dotąd kurhany zlokalizowane w sąsiedztwie Motronińskiego Gorodišča), których dookoła rowy stanowią wyraźnie obrzeżenie nasypu podkreślające jego krawędź. Można więc odnieść wrażenie, że budowniczo Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego celowo pozostawili tę strefę wolną od bryły nasypu z uwagi na uświadomioną już wówczas perspektywę umieszczenia w niej jeszcze jednego zespołu grobowego. Tak bowiem można odczytać umiejscowienie w tej właśnie strefie bocznego grobowca w taki sposób, że wejście do niego znajdowało się niemal dokładnie w połowie odległości pomiędzy krawędzią starszego nasypu a rowem (ryc. 1). Choć boczny grobowiec z pochówkiem władczyni-kapłanki jest planigraficznie (i stratygraficznie) zjawiskiem młodszym od centralnego, to zdaje się nie ulegać wątpliwości, iż obydwa pochówki pozostają we wzajemnym związku podkreślonym sukcesywnością ceremonii pogrzebowych, a zwłaszcza etapów stopniowego rozbudowywania zespołu grobowego i jego naziemnej formy – kurhanu⁶. Dopiero po złożeniu bocznego pochówka nakry-

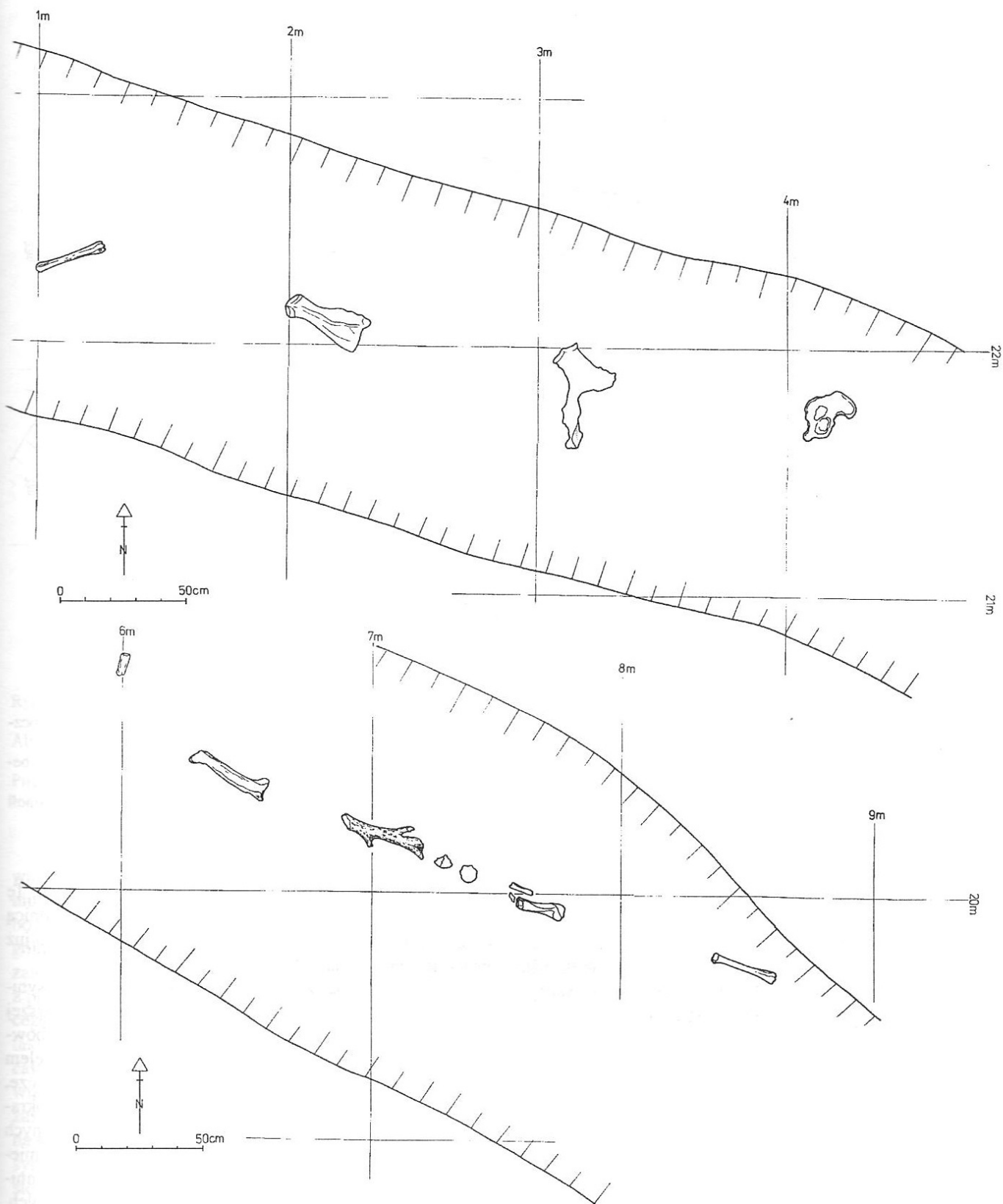
⁴ Symboliczną funkcję półksiężycowatego wału lessowego określała zapewne chęć „odgródzenia” wejścia do grobowca od strony naturalnego dojścia, prowadzącego w kierunku (na wprost) otworu do podziemnej komory grobowej wydrążonego w dolnej części południowo-zachodniej ścianki szybu. Z drugiej jednak strony, takie usytuowanie wału lessowego może mieć w tym przypadku sens praktyczny. Mogło to bowiem wynikać z potrzeby nie obciążania wydobytym urobkiem, zbyt cienkiego stropu nad podziemną komorą grobową (zob.: J. Chochorowski, S. Skoryj, V. Grigor'ev, J. Rydzewski 1997, s. 83).

⁵ Badania wykazały, że szyb wejściowy wypełniony był również pakietami darni, ale pozyskanymi nie w otoczeniu kurhanu, a w pobliskiej dolinie znajdującej się w odległości około 1,5 km od cmentarzyska. Zdecydowała o tym zapewne usankcjonowana względami kultowymi potrzeba znalezienia odpowiedniego „budulca”, tj. pakietów darni pokrytych bogatą roślinnością trawiastą (J. Chochorowski, S. Skoryj, V. Grigor'ev, J. Rydzewski 1998, s. 104, 106).

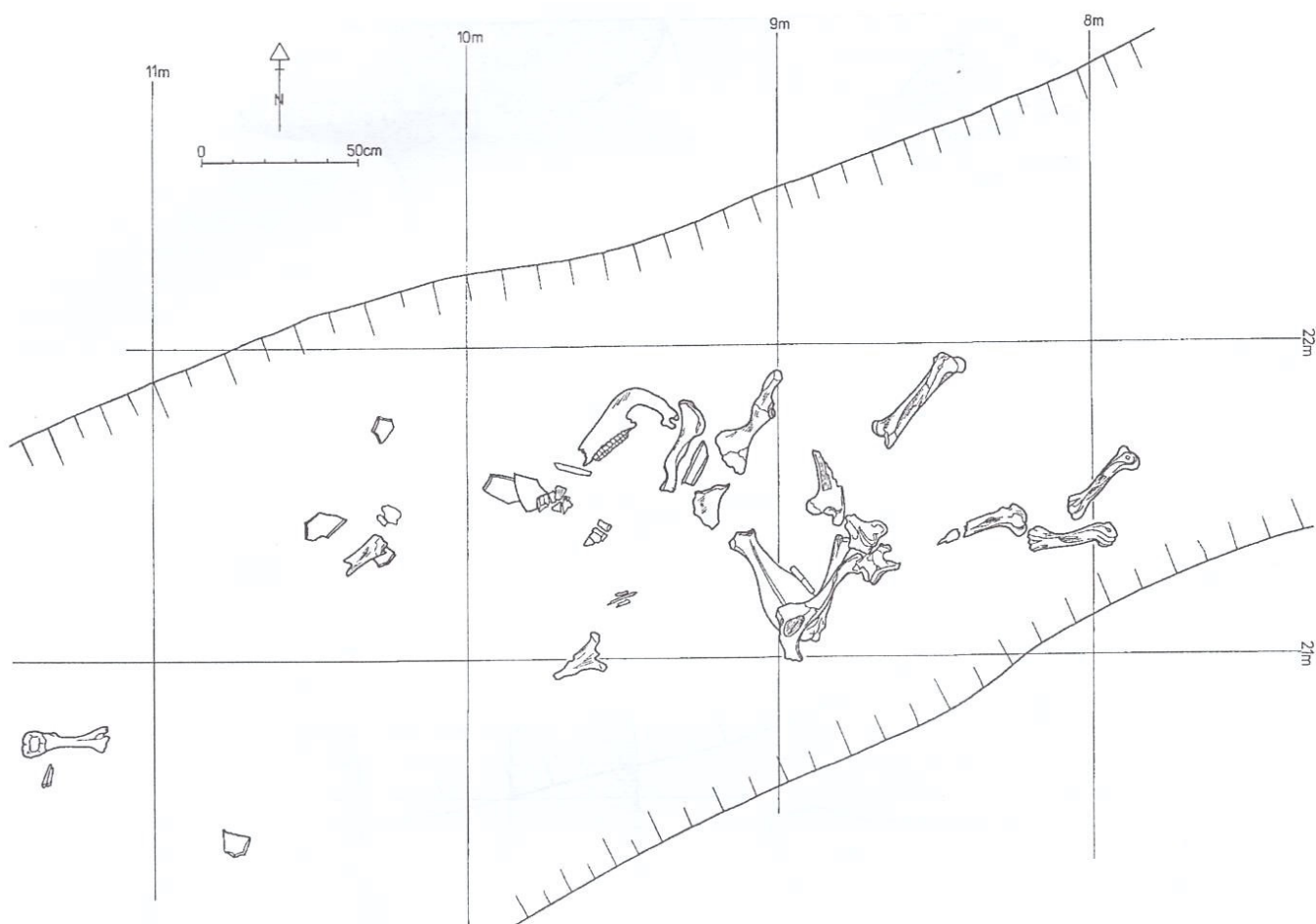
⁶ Nie budzący wątpliwości związek pomiędzy centralnym i bocznym pochówkiem podkreślają przede wszystkim cechy ich inwentarzy i rytuału grzebalnego. Nie bez znaczenia jest jednak fakt, że przedstawione tutaj obserwacje planigraficzne współgrają z taką oceną zjawiska.

Ryc. 2. Fragmenty rozbitych amfor z wypełniska rowu Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego
 Abb. 2. Fragmente zerschlagener Amphoren aus der Füllung des Grabens am Groß Kurgan von Ryżanovka
 Рис. 2. Фрагменты разбитых амфор в заполнении рва Большого Рыжановского кургана

Ryc. 3. Znajdźiska kości zwierzęcych zalegających w wypełnisku rowu Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego (ćwiartka północno-wschodnia)
 Abb. 3. Tierknochenfunde aus der Füllung des Grabens am Groß-Kurgan von Ryžanovka (NO – Viertel)
 Рис. 3. Находки костей животных, залегающие в заполнении рва Большого Рыжановского кургана (северо-западный сектор)

Ryc. 4. Znaleźiska kości zwierzęcych zalegające w wypełniku rowu Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego na odcinku sąsiadującym z bocznym grobowcem (ćwiartka północno-zachodnia)

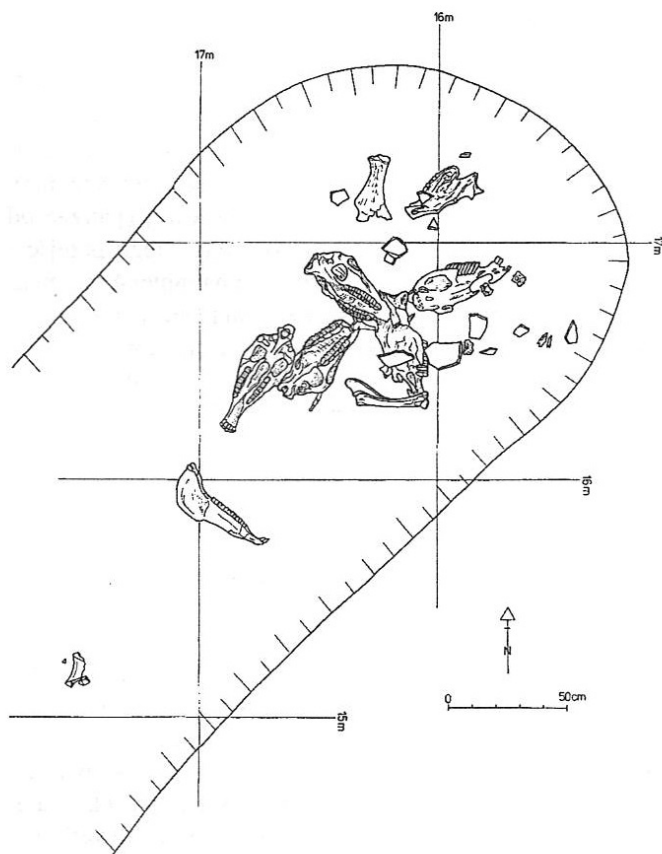
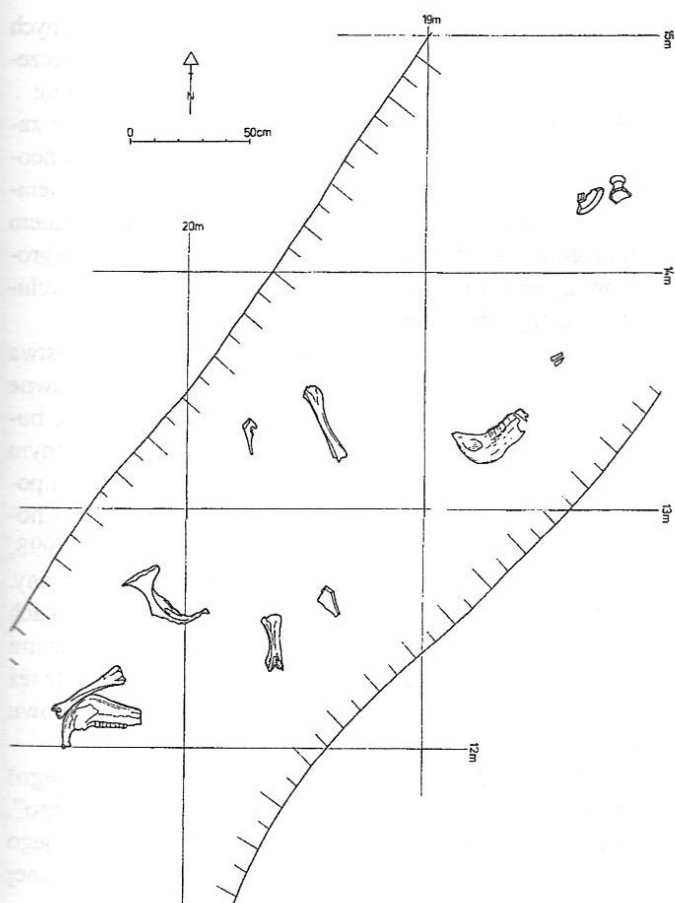
Abb. 4. Tierknochenfunde aus der Füllung des Grabens am Groß-Kurgan von Ryžanovka, die im dem mit der seitlichen Grabkammer benachbarten Abschnitt zum Vorschein kamen (NW – Viertel)

Рис. 4. Находки костей животных, залегающие в заполнении рва Большого Рыжановского кургана на соседнем с боковой гробницей участке (северо-западный сектор)

to go dosypką, rozszerzającą pierwotny nasyp zwłaszcza od strony północnej i północno-zachodniej (bezpośrednio nad bocznym grobowcem). Obserwacje stratygraficzne potwierdzają zresztą, że obydwa etapy budowy nasypu nie dzieliła większa przerwa czasowa (J. Chochorowski, S. Skoryj, V. Grigor'ev, J. Rydzewski 1998, s. 86–88). W porównaniu z szerokością dosypki nad bocznym grobowcem (6/7 m), jej miąższość po stronie południowej (2 m) i zapewne po stronie zachodniej była znacznie mniejsza. Stąd też po zachodniej stronie kurhanu, krawędź nasypu przebiegała w tak dużej odległości od dookólnego rowu, że przestrzeni tej nie zappełniło nawet osuwisko z jego stoku. Jest też prawdopodobne, że rozbudowa kurhanu nie objęła też jego bryły na całej wysokości. Przemawia za tym informacja, iż w drugiej połowie XIX wieku na północnym stoku kurhanu (nad bocznym grobowcem) widoczny był wyraźny garb wyznaczający zapewne wysokość dosypki (G. Ossowski 1888, s. 4, tab. II, 2). Być może idzie tu o zabieg celowy, służący jakby zaznaczeniu odrębności tej fazy rozbudowy kurhanu, np.: dla podkreślenia statusu pochowanej pod dosypką księżniczki. Bardziej prawdopodobne wydaje się jednak, iż jest to efekt niedokoń-

czenia (z bliżej nieznanых przyczyn), budowy nasypu. Tę ostatnią opinię potwierdza też rozbieżność między średnicą dookólnego rowu (46/44 m), a średnicą powiększonego już przez dosypkę kurhanu (około 35 m).

Pozostaje w zasadzie bez odpowiedzi pytanie, czy usytuowanie bocznego grobowca po tej właśnie stronie starszej części nasypu (tj. na północny-północny-zachód od grobowca centralnego) było aktem zamierzonym, czy też dziełem zwykłego przypadku. W tym zakresie studia porównawcze, tj. analiza podobnych zjawisk w innych kurhanach arystokracji scytyjskiej nie przyniosą jak się wydaje konstruktywnych wniosków. Każdy z tych obiektów jest bowiem w dużej mierze zjawiskiem indywidualnym zdeterminowanym czynnikami miejsca, czasu, uwarunkowań polityczno-kulturowych, np. rangą władcy i jego pochodzeniem, a być może nawet jego osobowością. Porównania tego typu zdają się być więc pozbawione sensu. W przypadku Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego jakimś punktem zaczepienia dla próby racjonalnego naświetlenia tej zależności, może być – ewentualnie – lokalizacja bocznego grobowca w bezpośrednim sąsiedztwie północno-zachodniego przejścia w otaczającym kurhan ro-

Ryc. 5. Znaleźiska kości zwierzęcych zalegające w wypełniku rowu Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego na lewo od przejścia północno-zachodniego

Abb. 5. Tierknochenfunde aus der Füllung des Grabens am Groß-Kurgan von Ryžanovka, die links vom nordwestlichen Übergang belegt worden sind

Рис. 5. Находки костей животных, залегающие в заполнении рва Большого Рыжановского кургана слева от северо-западной перемычки

wie. Okoliczność ta może służyć za przesłankę w postawieniu hipotezy, zgodnie z którą taka lokalizacja bocznego grobowca jest właśnie efektem następstwa czasowego poszczególnych etapów ceremonii grzebalnych, jakim Wielki Kurhan zawdzięcza swoją ostateczną formę. Usytuowanie drugiego z przejść po południowo-wschodniej stronie rowu otaczającego kurhan, mogło oznaczać otwarcie (i symboliczny kontakt) sakralnej przestrzeni grobowca jakim był kurhan jako całość, w stronę wschodzącego słońca uosabiającego pierwiastek życia. Przejście po stronie północno-zachodniej na zasadzie przeciwwagi, mogło więc symbolizować otwarcie na stronę zachodu słońca będącego – w sensie magicznym – synonimem unicestwienia – śmierci. Z taką symboliką zdaje się współgrać fakt złożenia obydwóch pochówków, męskiego (centralnego) oraz kobiecego (bocznego), a także pochówek wojownika-giernika w szybie wejściowym centralnego grobowca, w orientacji północny-zachód – południowy-wschód, z głowami zwróconym na północny-zachód. Można sobie zatem wyobrazić następujący przebieg ceremonii pogrzebowej księcia: kondukt z ciałem zmarłego wchodzi w przestrzeń sakralną kurhanu, wydzieloną rowem od strony południowo-wschodniej (tj. życiodajnego wschodu słońca),

i po złożeniu zwłok w umieszczonym w centrum grobowcu, opuszcza terytorium „magicznego kręgu” udając się w stronę północno-zachodnią (tj. unicestwiającej ciemności – śmierci). W tej sytuacji nie może więc dziwić, że boczny kobiecy pochówek, traktowany jako końcowy element rytuału zamykający całą ceremonię, został umieszczony właśnie w pobliżu przejścia północno-zachodniego. O tym, że w rejonie północno-zachodniego przejścia koncentrowały się procedury rytualne kończące całą ceremonię, świadczy obecność licznych pozostałości rytualnej uczty – stypy. Składają się na nie zarówno fragmenty rozbitych amfor po winie zalegające głównie na linii przejścia w rowie (ryc. 2)⁷ oraz od-

⁷ Duże skupienie fragmentów amfor zidentyfikowano w 1995 roku przy wewnętrznej krawędzi rowu po lewej stronie północno-zachodniego przejścia. Większe skupienie skorup z rozbitych amfor, dokładnie na linii przejścia musiał też 1884 roku odkryć J. Talko-Hryniewicz. Jak już wspomniano w tym właśnie rejonie i z tego powodu pogłębił i poszerzył swój wykop (zob. ryc. 1). Na marginesie narzuca się tu uwaga o niezwyklejnym pechu tego badacza jaki prześladował go podczas badań w 1884 roku. Boczny grobowca nie mógł zauważyć ze względów obiektywnych, mimo że jego wykop przebiegał dokładnie nad tą częścią komory grobowej gdzie znajdował się pochówek księżniczki. Dojście do wnętrza komory

padki konsumpcyjne w postaci kości zwierzęcych zalegających głównie w wypełniku rowu zwłaszcza w sąsiedztwie bocznego grobowca (ryc. 3–5). Wśród odpadków konsumpcyjnych znaleziono również kości ludzkie, sugerujące możliwość zaistnienia kanibalizmu rytualnego jako części składowej rytuału żałobnego. Szczególne miejsce wśród pozostałości „stypy” zajmują czaszki końskie zdeponowane przy końcach rowu tuż przy przejściach. Po lewej (patrząc od wnętrza kurhanu) stronie północno-zachodniego przejścia „złożono” w rowie m.in. 5 czaszek i co najmniej 4 fragmenty żuchw, zaś po prawej 1 czaszkę i 1 fragment żuchwy. Fragmenty pojedynczej czaszki i żuchwy znaleziono również w rowie po lewej (również patrząc od wnętrza kurhanu) stronie przejścia południowo-wschodniego. Koncentracja pozostałości uczty żałobnej w sąsiedztwie bocznego grobowca podkreśla przy tym równocześnie związek tego obiektu z końcowym etapem formowania się całego zespołu grobowego połączonego wspólnym nasypem⁸.

Niezwykle interesujące są w tym kontekście obserwacje dotyczące stratygrafii wypełnika rowu. Samo dno rowu na wielu odcinkach wyścielają przewarstwienia mulków podeszczowych⁹. Nakrywa je przewarstwienie złożone głównie z brył i pakietów czystego lessu, niekiedy (u góry) jakby lekko „przemitych”, tj. przesortowanych przez wody podeszczowe¹⁰. Ta część wypełnika rowu jest całkowicie sterylna – pozbawiona jakichkolwiek znalezisk. Wspomniane pozostałości „stypy pogrzebowej” (kości zwierzęce i ludzkie oraz ceramika, a także przewarstwienia przemitych węgla drzewnych)¹¹ zalegają dopiero na powierzchni tej warstwy. Nakrywa je kolejny poziom zbudowany znów z pakietów i brył lessu przemieszanych z gliną o większej zawartości próchnicy. Dopiero na tej warstwie zalega naturalnie wytworzona, próchniczna część wypełnika rowu.

otwarło się dopiero 3 lata później po przypadkowym (wywołanym czynnikami naturalnymi – G. Ossowski 1888, s. 6), zawaleniu się lessowego stropu komory. W wykopie przechodzącym nad szybem wejściowym i zawaliskiem komory grobowej centralnego grobowca zabrakło około 10 cm do poziomu, na którym widoczny był już wyraźnie (na tle lessowego calca) zarys tych obiektów. Wreszcie wspomniany już wykop wykonany w rejonie skupiska skorup z rozbitych amfor, objął dokładnie strefę przejścia w rowie nie sięgając w – pełne znalezisk – wypełniko tego obiektu (!).

⁸ Nie wiadomo natomiast czy i – ewentualnie – które pozostałości stypy można by łączyć chronologicznie z ceremonią pogrzebu księcia. Poza odpadkami konsumpcyjnymi (końskie żebra) zalegającymi na dnie szybu wejściowego centralnego grobowca (J. Chochorowski, S. Skoryj, V. Grigor'ev, J. Rydzewski 1997, s. 88), nie można bowiem z tym aktem ceremoniału połączyć zasadnie żadnych innych znalezisk podobnego typu.

⁹ Przewarstwienia mulków podeszczowych występują w bardziej przegłębionych odcinkach rowu, tam gdzie tworzyły się zastoiska wód podeszczowych i ulegał akumulacji wymywany materiał.

¹⁰ Miąższość tej warstwy jest bardzo różna na poszczególnych odcinkach rowu, od bardzo cienkiej trudnej do identyfikacji do osiągającej około 0,5 m grubości.

¹¹ Przewarstwienia węgla drzewnych (bardzo drobnych) zaobserwowano w kilku miejscach na wschodnim i zachodnim odcinku dookólnego rowu. Są to zmyte do rowu pozostałości ognisk palonych w jego bezpośrednim sąsiedztwie. Niewątpliwie ślady te mają również związek z rytualną ucztą (uczciami ?).

Dokonane obserwacje pozwalają na odtworzenie kolejnych etapów tworzenia się wypełnika rowu powiązanych z poszczególnymi epizodami powstawania całego zespołu grobowego:

1. Mulcowate przewarstwienia na dnie rowu powstały zapewne w okresie deszczowym przypadającym na końcowy etap prac ziemnych, związanych z drążeniem podziemnych pomieszczeń centralnego grobowca. Rów był zatem założeniem względnie wcześniejszym od centralnego grobowca, powstałym zapewne jako pierwszy element „architektoniczny” przyszłego zespołu kurhanowego.
2. Zalegająca na mulkach wyścielających dno rowu warstwa z bryłami i pakietami czystego lessu powstała zapewne w sposób przypadkowy (nie intencjonalny) w trakcie budowy starszej części nasypu wzniesionej nad centralnym grobowcem. Materiał na budowę nasypu był bowiem pozyskiwany niewątpliwie poza obrębem rowu (zob. J. Chochorowski, S. Skoryj, V. Grigor'ev, J. Rydzewski 1998, s. 88, przyp. 10) i musiał być przez niego transportowany. Większa miąższość tej warstwy na niektórych odcinkach rowu jest związana z bardziej intensywnymi pracami ziemnymi (pobieranie darni i gliny) w tym rejonie bądź też częściowym zasypywaniem niektórych odcinków rowu w trakcie transportowania budulca na nasyp.
3. Dopiero po upływie pewnego (raczej niezbyt długiego) okresu (ustabilizowanie się warstwy „gruzu lessowego”, jej przemycie itp.), zostały zdeponowane w rowie (i w jego sąsiedztwie) pozostałości stypy pogrzebowej związanej czasowo z ceremonią złożenia bocznego pochówka¹².
4. Nakrywająca resztki „stypy” warstwa gruzu lessowego powstała w momencie rozbudowywania kurhanu poprzez nakrycie bocznego grobowca dosypką poszerzającą nasyp zwłaszcza od strony północnej i północno-zachodniej jako efekt zasypywania rowu w trakcie transportu ziemnego budulca.

Przeanalizowane przesłanki planigraficzne i stratygraficzne dotyczące Kurhanu Wielkiego potwierdzają więc w pełni pogląd o sukcesywności poszczególnych epizodów ceremoniału pogrzebowego traktowanego jako całość (wraz z pracami inżynierino-budowlanymi). Składał się on z poszczególnych aktów (procedur magiczno-kultowych i zabiegów praktycznych), powiązanych ze sobą i zdeterminowanych ogólnym archetypem zachowań religijnych. Z punktu widzenia kulturowo-historycznej oceny całego zespołu istotne znaczenie mają zwłaszcza dwie okoliczności. Jedną z nich jest nasuwające się nieodparcie wrażenie, że kreujący ceremonię członkowie społeczności mieli od początku (tj. zaistnienia przyczyny pierwotnej – czyli śmierci i pogrzebu księcia), świadomość mającego nastąpić nieuchronnie kolejnego aktu, czyli śmierci i pogrzebu księżniczki. Drugą z nich jest natomiast fakt, że w stosunku do pierwotnych założeń, ostateczna forma zespołu grobowego a zwłaszcza średnica (oraz wysokość) robi wrażenie mniej monumentalnej niż planowano, jakby niedokończonej.

Realizacja drugiego z podjętych przez Ekspedycję w 1998 roku zadań: zbadanie dziś już całkowicie niewidocz-

¹² Powstaje tu problem identyfikacji pozostałości stypy, którą można by łączyć wyłącznie z ceremonią pogrzebową księcia (zob. przypis 8).

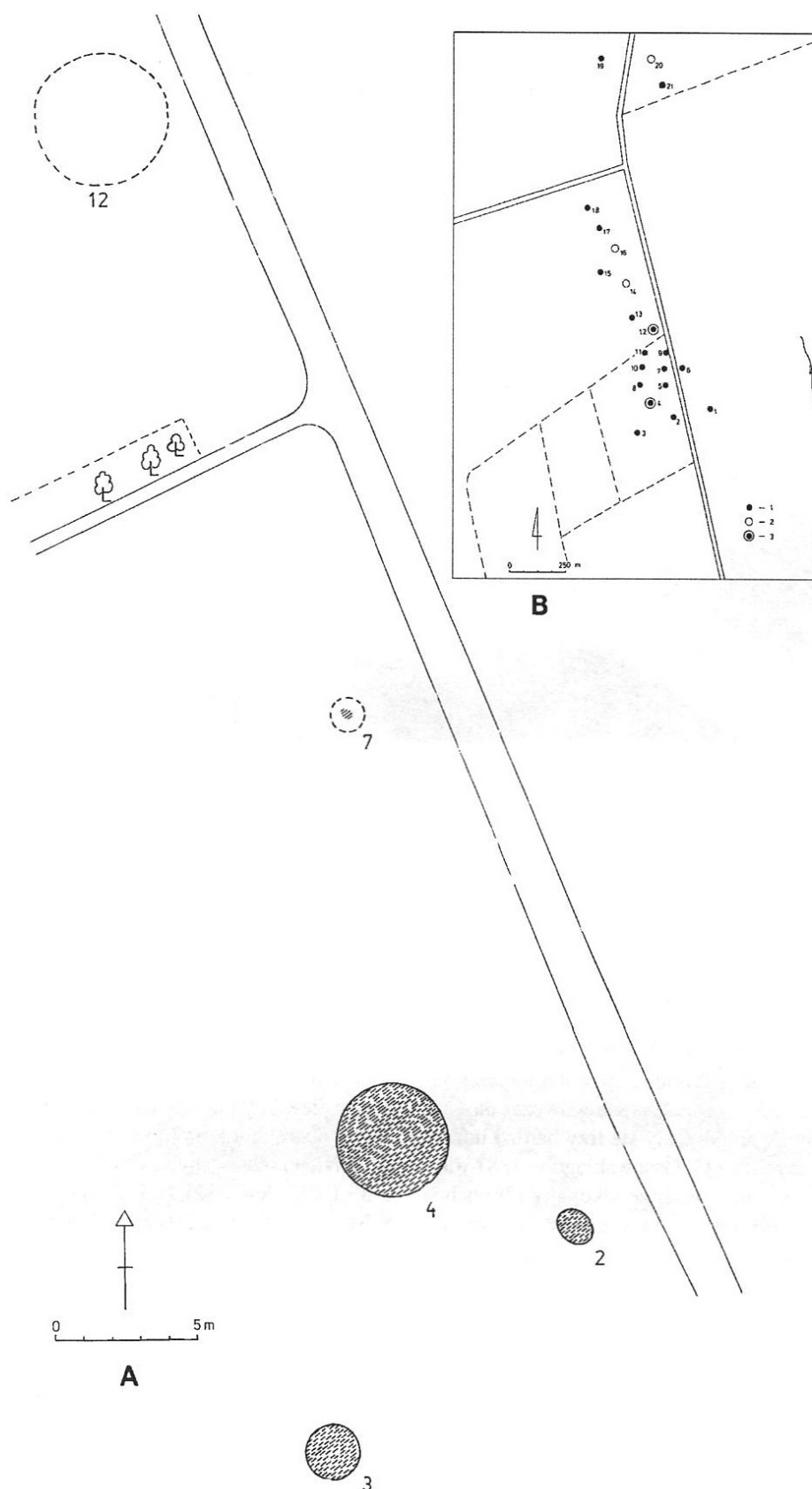
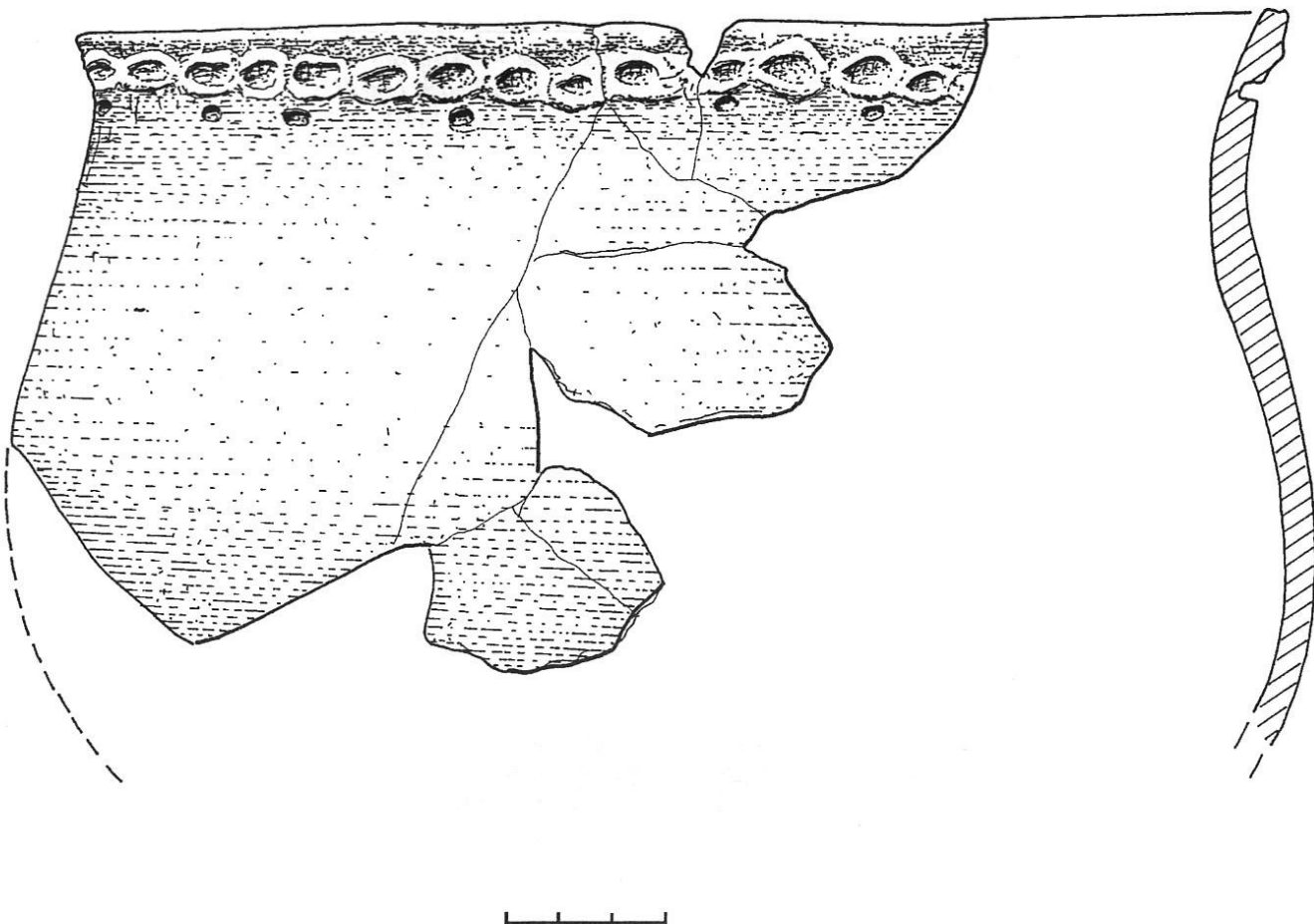

Рис. 6. Rozmieszczenie na cmentarzysku ryżanowskim kurhanów zbadanych przez Polsko-Ukraińską Ekspedycję Archeologiczną w latach 1995–1998 (A). Plan cmentarzyska ryżanowskiego wg. G. Ossowskiego (B)

Abb. 6. Verteilung der von der Polnisch-Ukrainischen Archäologischen Expedition in den Jahren 1995–1998 erforschten Kurgane auf dem Bestattungsplatz von Ryżanovka (A). Plan des Bestattungsplatzes von Ryżanovka nach G. Ossowski (B)

Рис. 6. Расположение на рыжановском могильнике курганов, исследованных польско-украинской археологической экспедицией в 1995–1998 годах (A). План рыжановского могильника за Г. Оссовским (B)

Ryc. 7. Fragmentarycznie zachowane naczynie z kurhanu nr 7
 Abb. 7. Fragmentarisch erhaltenes Gefäß aus dem Kurgan Nr. 7
 Рис. 7. Сохранившийся во фрагментах сосуд из кургана № 7

nego na powierzchni terenu kurhanu nr 7, niespodziewanie nastręczyła sporo problemów. Obiekt ten na planie G. Ossowskiego został zlokalizowany mniej więcej na północny-wschód od Kurhanu Wielkiego w odległości około 150 m. Jego wysokość została oszacowana wówczas na 1 m. W sąsiedztwie kurhanu 7 znajdowały się trzy bardzo interesujące zespoły: zbadany przez G. Ossowskiego w 1887 roku kurhan nr 5, zawierający m.in. wtórnie wkopany (?) pochówek wczesnoscytyjski (G. Ossowski 1888a, s. 30–40, tab. VIII: 1; J. Chochorowski, V. Grigor'ev, S. Skoryj 1996, s. 248–249) oraz zbadane przez D. Ja. Samokvasova w 1890 roku: kurhan nr 9 z niezwykle interesującym inwentarzem wczesnoscytyjskim datowanym na drugą połowę VII wieku przed Chr. (D. Ja. Samokvasov 1908, s. 88, A. I. Terenożkin 1965, s. 213–215, ryc. 3; V. A. Il'inskaja 1975, s. 38–39) oraz kurhan nr 11 z pochówkiem wyposażonym w ceramikę w stylu żabotinskim i z dwupierścieniowym wędzidłem typu nowoczerkaskiego datowanym na VIII wiek przed Chr. (D. Ja. Samokvasov 1908, s. 90–92, A. I. Terenożkin 1965, s. 212, ryc. 1–2; 1–4; V. A. Il'inskaja 1975, s. 38) (zob. też: J. Chochorowski, V. Grigor'ev, S. Skoryj 1996, s. 248–249)¹³.

¹³ W numeracji przyjętej przez D. Ja. Samokvasova kurhan nr 9 (wg G. Ossowskiego) jest oznaczony jako „V”, zaś kurhan nr 11 – jako „II”.

Można więc było oczekiwać, iż kurhan nr 7 również dostarczy inwentarza reprezentującego najwcześniejszą fazę użytkowania cmentarzyska ryżanowskiego przez grupy scytyjskich koczowników. Pozyskanie tego typu materiałów ma istotne znaczenie dla wiarygodnego określenia pojemności chronologicznej tej nekropoli, której bieguny już teraz wyznaczają kurhan nr 4 (Wielki) datowany na czasy około połowy III wieku przed Chr. (J. Chochorowski, N. Kovaljuch, V. Skriplin 1998, s. 109; S. Skoryj 1998, s. 132) oraz kurhan nr 11 z elementami nowoczerkaskimi, datowany na VIII wiek przed Chr. Byłby to zatem kompleks użytkowany od samego początku do samego końca samodzielnej egzystencji scytyjskiego modelu społeczno-kulturowego w strefie lasostepu, co samo w sobie jest niezwykle istotną przesłanką o ważnych historycznych implikacjach.

Niestety, okazało się, iż mimo odsłonięcia około 0,5 ha powierzchni cmentarzyska w rejonie domniemanej lokalizacji kurhanu nr 7¹⁴, nie natrafiono ani na żadne – wiążące się

¹⁴ Zastosowano tutaj podobną technikę eksploracji jak w wypadku kurhanu nr 2 (J. Chochorowski, S. Skoryj, V. Grigor'ev, J. Rydzewski 1998, s. 95, fot. 14). Przy braku śladów nasypu na powierzchni terenu odhumusowywano teren pasami na szerokość noża buldożera, licząc na uchwycenie zagłębionych w grunt obiektów grobowych, ewentualnie charakterystycznej stratygrafii typowej dla powierzchni podkurhanowej w miejscu zniszczonego już całkowicie nasypu.

Fot. 1. Widok rowu otaczającego Wielki Kurhan Ryżanowski po stronie północno-zachodniej

Fot. 1. Ansicht des den Groß-Kurgan von Ryžanovka an der nordwestlichen Seite umschließenden Grabens

Фото 1. Вид рва, окружающего Большой Рыжановский курган с северо-запада

Fot. 2. Skupienie kości zwierzęcych w rowie Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego na lewo od przejścia północno-zachodniego

Fot. 2. Konzentration von Tierknochen im Graben des Groß-Kurgans von Ryžanovka links vom nordwestlichen Übergang

Фото 2. Скопление костей животных во рву Большого Рыжановского кургана слева от северо-западной перемычки

Fot. 3. Przekrój wypełniska rowu z zalegającymi w nim kośćmi zwierzęcymi (profil nr 38)

Fot. 3. Grabenfüllung mit den darin lagernden Tierknochen (Profil Nr. 38)

Фото 3. Разрез заполнения рва с залегающими в нем костями животных (профиль номер 38)

Fot. 4. Nasyp Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego w końcowej fazie rekonstrukcji

Fot. 4. Die Aufschüttung des Groß-Kurgans von Ryżanovka in der Endphase der Rekonstruktion

Фото 4. Насыпь Большого Рыжановского кургана в завершающей фазе реконструкции

z nim ewentualnie – obiekty grobowe, ani nawet nie uzyskano przesłanek stratygraficznych umożliwiających (tak jak to było w przypadku kurhanu nr 2) jego dokładne zlokalizowanie. Zapewne obiekt ten został całkowicie zniszczony przez głęboką orkę, albo – co jest jeszcze bardziej prawdopodobne – jego nasyp został celowo zniwelowany, być może w czasie przebudowy przebiegającej w sąsiedztwie drogi. W pewnym oddaleniu na zachód od domniemanej lokalizacji kurhanu wg planu G. Ossowskiego, w odległości 148 m od centrum Kurhanu Wielkiego (ryc. 6), natrafiono jedynie w spągu warstwy ornej na skupienie fragmentów ręcznie lepionego naczyń. Charakterystyczne cechy, jak listwa plastyczna z dołkami palcowymi i dziurki pod krawędzią (ryc. 7), wskazują na jego związek z okresem wczesnoscytyjskim, pozwalając datować znalezisko ramowo na VII–VI wiek przed Chr. Podobne naczynia wystąpiły również w inwentarzu wczesnoscytyjskim, zbadanego przez G. Ossowskiego kurhanu nr 5 (G. Ossowski 1888a, tab. VIII: 1) oraz w odkrytym przez D. Ja. Samokvasova inwentarzu z wędzidłem typu nowoczerkaskiego, w kurhanie nr 11 (A. I. Terenożkin 1965, s. 212). Nie jest wykluczone, że są to resztki pochówki (pochówków ?) związane z kurhanem nr 7, który miałby – w tej sytuacji – podobny charakter co kurhany nr 5 i 11. W kurhanie nr 5 wystąpiły bowiem resztki zniszczonego pochówka zdeponowanego zapewne na poziomie gruntu (G. Ossowski 1888a,

s. 32–33), zaś z opisu i opublikowanego rysunku D. Ja. Samokvasova (1908, s. 90–92, ryc. 41–42) wynika, iż pochówek z dwupięściowym wędzidłem znajdował się pod nasypem na poziomie pierwotnej powierzchni terenu. W tej sytuacji zniwelowanie nasypu (tak jak to się stało w przypadku kurhanu nr 7) musiało się wiązać ze zniszczeniem umieszczonych pod nim obiektów grobowych. Na całym odsłoniętym przez buldożer obszarze nie stwierdzono bowiem obecności żadnych obiektów zagłębionych w grunt poniżej warstwy czarnoziemu.

Finałem terenowej działalności Ekspedycji było zrekonstruowanie nasypu Kurhanu Wielkiego. Prace te rozpoczęte jeszcze w 1997 roku, trwały cały sezon pochłaniając sporą część budżetu. Ze względów technicznych (metody pracy buldożera) okazało się niemożliwe nadanie temu obiektowi formy dokładnie odpowiadającej jego sylwetce sprzed rozpoczęcia badań w 1995 roku (średnica 41/42 m, wysokość niecałe 5 m, silnie spłaszczony, kopulasty kształt). Zachowując średnicę nadano mu bardziej smukły, stożkowaty kształt, co pozwoliło uzyskać znacznie większą wysokość (około 8 m), i wykonano wokół niego lekkie, misowate obniżenie. Przy tego typu formie wyjściowej można sądzić, iż po oboraniu wkolo w trakcie prac polowych podstawy kurhanu oraz po rozsunięciu się (i obniżeniu) wierzchołka, przybierze on formę zbliżoną do zapamiętanej przez okoliczną ludność z okresu przed podjęciem prac wykopaliskowych.

WYKAZ CYTOWANEJ LITERATURY

- Boltrik Ju. V., Fialko E. E.
1991 *Der Oguz-Kurgan – Grabmal eines skythischen Königs* [w:] *Gold der Steppe. Archäologie der Ukraine*. Schleswig, s. 177–179.
- Chochorowski J., Grigor'ev V., Skoryj S.
1996 *Badania wykopaliskowe Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego w Ryżanówce na Ukrainie*, „MSROA”, t. XVII, s. 239–261.
- Chochorowski J., Kovaljuch N., Skripkin V.
1998 *Subkalibrowane datowanie radiowęglowe grobowca „księcia” scytyjskiego z Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego*, „MSROA”, t. XIX, s. 99–118.
- Chochorowski J., Skoryj S., Grigor'ev V., Rydzewski J.
1997 *Centralny pochówek Wielkiego Kurhanu Ryżanowskiego*, „MSROA”, t. XVIII, s. 77–94.
- 1998 *Trzeci sezon badań wykopaliskowych w Ryżanówce, raj. Zvenigorodka, obl. Čerkassy (Ukraina)*, „MSROA”, t. XIX, s. 81–97.
- Il'inskaja V. A.
1975 *Ranneskifskie kurgany bassejna r. Tjasmin (VII–VI vv. do n. e.)*, Kiev.
- Ossowski G.
1888 *Wielki Kurhan Ryżanowski według badań dokonanych w latach 1884 i 1887*, Kraków.
- 1888a *Materiały do Paleoetnologii Kurhanów ukraińskich I*, „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej”, t. XII, s. 1–46, tab. I–VIII.
- Samokvasov D. Ja.
1908 *Mogily Russkoj zemli. Opisanie archeologičeskich raskopok i sobranija Drevnostej*, Moskwa.
- Talko-Hryniewicz J.
1913 *Człowiek na ziemiach naszych*, Warszawa–Kraków.
- 1914 *Z moich wspomnień o dawnych archeologach*, „WA”, t. 8, s. 174–190.
- Terenożkin A. I.
1965 *Pogrebenija rannego skifskogo vremeni u sela Ryżanovki*, MIA SSSR, 130, s. 211–215.

Grabungsmäßige Erforschung des Groß-Kurgans von Ryžanovka, Raj. Zvenigorodka, Obl. Čerkassy (Ukraine) – Endetappe (Saison 1998)

Zusammenfassung

In der letzten Grabungssaison hatte die seit 1995 am Bestattungsplatz von Ryžanovka forschende Polnisch-Ukrainische Archäologische Expedition folgende Aufgaben:

- Erforschung der westlichen Hälfte des den Groß-Kurgan (Nr. 4) umschließenden Grabens,
- Erforschung des mit dem Groß-Kurgan benachbarten Kurgans Nr. 7,
- Abschluß der mit der Rekonstruktion der Aufschüttung des Kurgans Nr. 7 verbundenen Arbeiten.

Die Erforschung des Grabens hat die Reste einer rituellen Zeremonie, und zwar Fragmente von Weinamphoren, Tier- und sogar auch Menschenknochen, die in der Grabenfüllung lagerten, erbracht. Sie traten gehäuft besonders in der Nähe des nordwestlichen Übergangs durch den Graben sowie im Abschnitt, wo der Graben sich an die seitliche Grabkammer anschließt, auf. Es konnte auch festgestellt werden, daß mit der Aushebung der Grabens die Vorbereitungen für die Errichtung einer Grabanlage für den verstorbenen „Fürsten“ eingeleitet worden waren. Im symbolischen Sinne kam es dabei wohl darauf an, einen für die Grabanlage bestimmten Sacrum-Bereich von dem übrigen Teil des Bestattungsplatzes abzugrenzen. Es wurde allerdings festgestellt, daß der Rand der Aufschüttung über der in der zentralen Grabkammer untergebrachten „Fürstenbestattung“ nicht dem Grabenverlauf folgte. Zum einen war der Durchmesser der Aufschüttung (mit ca. 27m) deutlich kleiner als der des umlaufenden Grabens (44/46 m.), zum anderen wurde zwischen der Aufschüttung und dem Graben bedeutend mehr freier Raum an der nordwestlichen als an der südöstlichen Seite gelassen. Gerade in der freien Zone, auf der NW-Seite der Aufschüttung, wurde die seitliche Grabkammer mit der Bestattung der „Fürstin“ errichtet. Den Erbauern des Kurgans schwebte wohl von Anfang an der darauffolgende Akt der Begräbniszeremonie vor, und zwar die Beerdigung der „Fürstin“. Die entgültige Form

erhielt der Groß-Kurgan durch die zusätzliche Überschüttung der seitlichen Grabkammer mit einer Erdschicht, in dessen Folge sein Durchmesser auf ca. 35 m anstieg. Allerdings erweckt der Kurgan auch in dieser Form den Eindruck als wäre er unvollendet. In dieser Annahme bestärkt uns der Umstand, daß noch im 19. Jahrhundert am nördlichen Kurganabhang (oberhalb der seitlichen Bestattung) deutlich eine Geländeerhebung zu erkennen war, die wohl den Umfang die Höhe der hinzugeschütteten Erdschicht markierte. Aus unbekannten Gründen hatten es die Erbauer des Kurgans versäumt, die Aufschüttung über der „Fürsten“-Bestattung und die zusätzlichen Erdschicht über der „Fürstin“-Bestattung zu einem Ganzen miteinander zu verbinden und dem Kurgan eine so monumentale Form, wie dies nach dem Durchmesser des umlaufenden Grabens zu vermuten wäre, zu verleihen.

Der für die Erforschung ausgewählte Kurgan Nr. 7, der heutzutage auf der Bodenfläche nicht mehr zu erkennen ist, zeigt sich als völlig zerstört (aufgeackert). Die Grabungen an der anhand der Pläne von G. Ossowski gewählten Stelle erbrachten nur noch eine Anhäufung der Scherben von einem frühskythischen (in das 7.–6. Jh. v. Chr. datierbaren) Gefäß mit platischem Leisten und Löchern unterhalb des Randes als Verzierung. Es handelt sich dabei wohl um die Beigabenreste der auf der Bodenfläche niedergelegten und mit niedriger Aufschüttung überdeckten Bestattung (von 1 m Höhe im 19. Jh.). Nach dem Charakter der Funde zu urteilen, dürfte dieser Teil des Bestattungsplatzes von Ryžanovka (Kurgane 5, 7, 9 und 11) im 8.–6. Jh. v. Chr., d.h. in der Anfangsetappe des Vordringens der Skythen in das Waldsteppengebiet, belegt worden sein.

Die Ausgrabungen am Bestattungsplatz von Ryžanovka wurden durch die Rekonstruktion der Aufschüttung des Groß-Kurgans vollendet; damit kehrte die Kulturlandschaft dieser Region zu ihrer ursprünglichen Form zurück.

Ян Хохоровски, Сергей Скорый, Владимир Григорьев, Яцек Рыдзевски

Археологические исследования Большого Рыжановского кургана – заключительный этап (сезон 1998 года)

Резюме

В последнем полевом сезоне задачей польско-украинской археологической экспедиции, ведущей с 1995 года исследования на рыжановском могильнике, было:

- исследование западной половины рва, окружающего Большой курган (№ 4);
- исследование кургана № 7, находящегося по соседству с Большим курганом;
- завершение работ над реконструкцией насыпи Большого кургана.

Исследование рва привело к открытию следов ритуального пира в виде фрагментов амфор, костей животных, а также человеческих костей, находящихся в его заполнении. Они были сконцентрированы по соседству с северо-западным переходом через ров и на участке, находящимся вблизи боковой гробницы. Установлено также, что возведение гробницы для умершего «князя» началось с сооружения рва. В области символики, эта мера подчеркивала отделение „священной“ территории,

предназначенной под гробницу, от остальной части могильника. Однако определено, что край насыпи, возведенной над расположенным в центральной гробнице погребением «князя», не соответствовал линии, обозначенной рвом. Во-первых, диаметр насыпи (около 27 м) был значительно меньше, чем диаметр окружающего рва (44/46 м), во-вторых, между насыпью и рвом оставалось значительно больше свободного пространства с северо-западной стороны, чем с юго-восточной. Именно в этом свободном месте с северо-запада от насыпи поместили боковую гробницу с погребением «княжны». Действия «строителей» кургана вероятно с самого начала были обусловлены осознанностью, имеющего совершиться очередного акта погребального ритуала, т.е. погребения «княжны». Окончательную форму Большой курган приобрел после того, как была накрыта досыпкой боковая гробница, что увеличило его диаметр приблизительно до 35 м. Тем не менее, однако и в этом виде курган производит впечатление как будто бы незавершенного. Убеждает в этом факт, что еще в XIX веке на северном склоне кургана (над его боковой гробницей) был видимым четкий холм, определявший, вероятно, границу и высоту досыпки. По какой-то причине, строители не поза-

ботились о том, что бы полностью соединить насыпь над гробницей «князя» и досыпку над гробницей «княжны» в единый монолит и придать кургану настолько монументальную форму, которая предопределялась диаметром окружающего рва.

Выбранный для исследований курган № 7, сегодня уже не просматривающийся на дневной поверхности, оказался совершенно распаханным. В результате предпринятых работ в месте, обозначенном на основании плана Г.Оссовского, наткнулись лишь на скопление керамики от раннескифского (VII–VI век до Р.Х.) сосуда, украшенного рельефным валиком и отверстиями под венчиком. Вероятнее всего – это остатки погребального инвентаря из погребения, совершенного на поверхности грунта и прикрытого низкой насыпью (в XIX веке высотой в 1 м). Характер находок указывает на то, что эта часть рыжановского могильника (курганы 5, 7, 9 и 11) функционировала в VIII–VI веках до Р.Х., т.е. на начальном этапе инфильтрации скифского элемента на территорию лесостепи.

Раскопки на рыжановском могильнике увенчались реконструкцией насыпи Большого кургана, возвращающей этому району первичную форму культурного ландшафта.